

УДК 1 (091) (477)

Патлайчук О.В.

Суспільство, держава і право в філософії вітчизняного неолібералізму

Розглядається ставлення представників вітчизняного неолібералізму до питань розбудови суспільства, держави і права. Аналізуються намічені цією концепцією шляхи удосконалення правової держави та перетворення її у соціальну.

Ключові слова: суспільство, держава, право, неолібералізм, суспільний ідеал, правова держава.

«Новий лібералізм» як суспільно – політичний напрямок виник в провідних країнах Європи у кінці XIX – на початку XX ст. внаслідок впливу тенденції соціалізації суспільства, яка хоча й намітилася ще раніше, але стала чітко проявлятися лише в цей період. Провідне місце в промисловості і торгівлі на той час перейшло від приватних підприємців і торговців до індустріальних, торгових і фінансових корпорацій. Організований у професійні союзи клас найманих робітників склався в значну силу, яку змушені були поважати підприємці і на захист інтересів якої став претендувати ряд політичних партій і демократичних рухів. Ці обставини штовхали європейські держави на шлях соціальних реформ. Вони виступали вже не тільки як «нічний сторож» (за виразом Ф. Лассалля), здійснюючи лише охоронні функції, але і почасти як соціальні держави, що організовували управління народною освітою, охорону здоров'я, соціальне забезпечення. Неолібералізм став своєрідним синтезом загальнолюдських цінностей класичного лібералізму і соціальних програм соціалістичного руху.

Зазначене, хоча і в меншій мірі, було характерним також для Російської імперії, складовою частиною якої була в той час Україна. Усе більш помітну роль у житті країни в цей період починають відігравати створені в результаті земської (1864 р.) і міської (1870 р.) реформ виборні органи місцевого самоврядування. Земства, не маючи яких – небудь політичних прав, володіли, проте, порівняно широкими повноваженнями у сфері економічного розвитку, освіти, охорони здоров'я і культури [12, 529]. На земських з'їздах, що проходили один за одним наприкінці 90 – х років, відбувся розкол ліберального руху: поряд з існуванням ортодоксально – ліберального ядра утворився і став набирати силу новий напрямок – неоліберальний («лівий фланг лібералізму»), який став надалі основою «Союзу Визволення», а ще пізніше політично оформився у конституційно – демократичну партію (Партію народної свободи). Головними ідеологами неоліберального руху в той час виступали такі вітчизняні філософи, правознавці, соціологи і публіцисти як П. Струве, П. Новгородцев,

М. Бердяєв, С. Булгаков, Є. Трубецької, С. Франк, Б. Кістяківський, В. Гессен, М. Туган – Барановський, Л. Петражицький, С. Котляревський, Й. Покровський, М. Алексєєв, І. Ільїн та ін.

Сучасними дослідниками (А. Валицьким, О. Медушевським, В. Шамшуріним, М. Колеровим, В. Жуковим, Е. Кузнецовим, Б. Васильєвим та ін.) розглядаються різні аспекти вітчизняного неолібералізму кінця ХІХ – початку ХХ ст., а також творчість окремих його представників. Проте процес дослідження не можна визнати повним і завершеним. У цьому зв'язку, реконструкція поглядів представників неоліберального руху на співвідношення суспільства, держави і права, що і є метою цього дослідження, становить значний науковий і практичний інтерес.

Характерним для вітчизняної філософсько – правової думки кінця ХІХ – початку ХХ ст. було розрізнення понять «громадянське суспільство» і «держава». Як відзначав у 1900 році відомий російський правознавець Б. Чичерин, «встановлення поняття про громадянське суспільство було однією із самих плідних думок Гегеля... Саме поняття про суспільство, як про самостійну систему відносин, яка істотно відрізняється від держави, можна вважати міцно встановленим у науці. У цьому можуть сумніватися лише ті, хто не встиг вдуматися в ці явища або мало знайомий з юридичною літературою... Відмінність суспільства від держави стала ходячою істиною, яка визнана усіма» [23,257]. Вважалося, що перебуваючи у державі і підкоряючись їй зовнішнім чином, суспільство знаходиться з нею у постійній взаємодії. Воно впливає на державу, також як остання, зі свого боку, впливає на нього. Але суспільство ні яким чином не поглинається державою. У літературі того часу ідеальний стан громадянського суспільства часто позначався терміном «суспільний (соціальний) ідеал».

Основним супротивником неоліберальної ідеології в досліджуваній період була ідеологія марксизму, внаслідок чого філософсько – правові та суспільно – політичні побудови представників неоліберального руху багато в чому обумовлені контекстом протистояння з розробленою К. Марксом і проповідуємою його послідовниками теорією наукового соціалізму. Особливий критиці піддавалося марксистське положення про можливість досягнення кінцевого ідеального стану суспільства. Завдяки стрибку людства із царства необхідності у царство свободи, писав, наприклад, в роботі «Анти – Дюринг» Ф. Енгельс, стане можливим досягти такого стану суспільства, «... де не буде більше ніяких класових розходжень, ніяких турбот про засоби індивідуального існування і де вперше можна буде говорити про дійсну людську свободу, про життя в гармонії з пізнаними законами природи» [24,117].

Майбутнє людства уявлялося засновникам марксизму як стан повної свободи, де зникнуть усі види гноблення і несправедливості, знищаться поділи між людьми, не буде ні національної ворожнечі, ні класової ворожнечі, ні сімейного деспотизму. Буде тільки єдине, вільне і щасливе людство, у якому «вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку усіх» [13,47]. («Атеїстичний матеріалізм, – аналізував у монастрій суспільства у 1909 році С. Франк, – спокійно поєднується із найміцнішою вірою у світову гармонію майбутнього; у

так званому «науковому соціалізмі», який сповідується величезною більшістю російської інтелігенції, цей метафізичний оптимізм вважає себе навіть «науково доведеним» [20,167].)

Утопія земного раю є одним із найшкідливіших міфів, який коли — небудь оволодавав людством і якого воно повинно, нарешті, позбутися, вважали вітчизняні ліберали. На їхню думку, розвиток суспільних наук у ХІХ ст. переконливо довів те, що ідея досягнення земного раю знаходиться у повному протиріччі із положеннями як моральної філософії, так і наукової теорії. У роботі «Про суспільний ідеал» (1917) видатний український правознавець П. Новгородцев відзначав, що у самому понятті морального прагнення полягає початок нескінченності і тому уявити собі суспільний ідеал досягнутим і завершеним значило би заперечувати нескінченну силу морального прагнення й абсолютний зміст ідеалу, який не вміщується у відносні форми [17,41].

Крім того, говорив він, ідея стійкого райського блаженства, якого люди тут на землі повинні нібито досягти, докорінно суперечить еволюційному світогляду. З еволюційною теорією можна поєднувати постулат нескінченного прагнення до ідеалу, але з нею ніяк не можна погодити ідею земного раю. «Чи не дивно, справді, припускати, — писав Новгородцев, — що рух, який безупинно дотепер відбувався, зупиниться раптом у врат земного раю, який чомусь випаде на долю одного з прийдешніх за нами поколінь? Чи не дивно думати, що припиниться і стихне боротьба сил і пристрастей, замовкнуть ненависть і ворожнеча, щоб поступитися місцем вічному миру? Такі мрії і надії були зрозумілі у тих, хто вважав за можливе раз і назавжди здійснити абсолютну правду життя; але вони зовсім не йдуть до еволюційної філософії сьогодення» [18,343 — 344].

Визнаючи необхідним поняття соціального ідеалу у ролі вихідного і керівного початку суспільної філософії, говорив Новгородцев, разом з тим необхідно визнати, що мислити цей ідеал цілком здійсненним в конкретних історичних умовах є грубою помилкою. Необхідно мати перед собою такий ідеал для того, щоб у світлі його споглядати прогрес суспільних форм, щоб мати критерій для розрізнення вічних святинь від тимчасових ідолів і кумирів, щоб знати напрямок, у якому варто йти. Але треба пам'ятати, що всеціле здійснення соціального ідеалу у світі людських відносин є виходом із звичайних умов, є дивом загального перетворення і, як таке, лежить і поза людською міццю, і поза філософським передбаченням [17,59]. «Усе соціальне життя суспільства, — писав у підручнику «Загальна теорія права» (1911) професор В. Хвостов, — має характер еволюції, тобто розвитку, який відбувається постійно у певному напрямку. Соціальний ідеал є моментом, який визначає загальний напрямок цього розвитку» [21,115].

«Для розуміння природи соціального ідеалу, — писав у 1903 році С. Булгаков, — істотно важливим є не забувати, що він, будучи апріорним чи ззовні даним для соціальної політики, не може служити історичною метою, однією із таких цілей, яких можна досягти і залишити позаду... Штаммлер (німецький філософ — неокантіанець. — О.П.), у якого превосходно з'ясований регулятивний характер соціального ідеалу, зовсім справедливо вказує, що такий ідеал не може

мислитися досягнутим, рух до нього є нескінченним... Досяжні в історичному розвитку лише конкретні цілі, тим часом ідеал справедливості є абстрактним і, за самим своїм значенням, може поєднуватися із різним конкретним змістом. Він є тільки регулятивною ідеєю, даючи масштаб для морального судження й оцінки. Ми не можемо мислити без протиріччя повне вирішення цієї задачі в історії («рай на землі»), оскільки це означало б кінець усякої історії, нерухомисть смерті, або ж абсолютну досконалість, яка недосяжна в умовах емпіричного буття» [4,307].

Розуміння соціального ідеалу як регулятивної ідеї, на думку вітчизняних теоретиків неолібералізму, означало, що «на місце політичної алхімії, яка вірить у швидке перетворення царства необхідності у царство свободи» [3,639], повинні прийти тверезі вимоги практичної політики, прагнення до поступового поліпшення окремих сторін державного життя шляхом напруженої і важкої повсякденної роботи.

Хоча ідеальний стан суспільства і не може бути досягнутим в історичному розвитку, проте рух до нього лежить саме через конкретні історичні форми організації суспільства. Представники неолібералізму вважали, що до таких форм можуть бути віднесені родина, рід, патріархальний союз, церква, правовий порядок, держава, народна єдність; внаслідок зростання децентралізації держав і зміцнення уз міжнародної єдності неминучою вважалася поява у майбутньому нових форм суспільного устрою.

За аналогією з ідеалом соціальним, який визнавався ідеалом абсолютним, рух до досконалих (ідеальних) станів цих форм міг розцінюватися як рух до ідеалів відносних. Утім, досягнення безумовної досконалості в цих формах і не було потрібним. Як говорив Новгородцев, перед нескінченною величчю абсолютного ідеалу відносні засоби, які змінюються від епохи до епохи, повинні бути зведені до ступеня умовних прийомів, технічних засобів, пробних шляхів. «Носитися тут з непогрішними рецептами, з єдинорядними програмами це і є те, що ми називаємо помилковим абсолютізмом. В області прийомів і засобів людям відкриті певний вибір і простір; тут може бути і так, що кілька шляхів ведуть до тієї ж мети, одні повільніше, інші скоріше, одні гірше, інші краще» [17,101].

Суспільно – політична ситуація у країні визначила той факт, що у своїх роботах представники неоліберального руху значне місце відводили дослідженню питань, пов'язаних із удосконалюванням державного устрою, зокрема, із удосконалюванням державного правового порядку. Недосяжні на практиці, але граючі важливу регулятивну роль їхні ідеальні стани одержали в літературі найменування *політичного* (або *державного*) та *правового ідеалів*.

Обґрунтовуючи важливість держави і правового порядку як відносних ступіней руху до ідеалу абсолютного, П. Новгородцев відзначав, що «держава ... не є тільки влада чи уряд; це – корпоративна єдність усього народу; це – усі ми, разом узяті, у всій сукупності елементів народного життя. Держава не є щось, що стоїть над людьми або поруч з ними. Це і не продукт несвідомих історичних сил... Найглибшим джерелом і коренем державного життя є особиста свідомість. Охороняти і творити державу – у вищому і найглибшому значенні цього слова – значить затверджувати і бергти в кожній окремій особі людину і громадянина» [15,534].

Значення права, писав І. Льїн, полягає у тому, що воно є могутнім засобом приучення людей до громадського життя. Правові норми і підпорядкування їм повинні навчити людину враховувати існування інших людей та їх інтереси. Кожна людина повинна привчити себе до того, щоб доброю волею обмежувати свої домагання, приймаючи до уваги, що інші також мають право жити і здійснювати свої інтереси. Обмежуючи свободу кожного певними межами, право забезпечує йому замість цього безперешкодне і спокійне користування своїми правами, тобто гарантує йому свободу усередині цих меж. Свобода кожної людини простирається лише до тієї границі, від якої починається свобода інших людей. Прагнучи встановити ці границі, право сприяє тому, щоб у спільному житті людей запанував порядок, заснований на свободі [7,83].

Необхідно відзначити, що думка про важливість державно – правових відносин на шляху до суспільної досконалості зовсім не була домінуючою у вітчизняному світогляді. Навіть навпаки, історично склалася і знаходила постійне підкріплення абсолютно протилежна точка зору. Як відзначав Б. Кістяківський, вітчизняна інтелігенція «ніколи не поважала права, ніколи не бачила в ньому цінності; із усіх культурних цінностей право знаходилося в неї у найбільшому загоні» [8,110].

Тогочасні дослідники вважали, що притупленість правосвідомості і нерозуміння значення правових норм для громадського життя були наслідком застарілого зла – відсутності якого б то ні було правового порядку у повсякденному житті народу. У середині XIX ст. О. Герцен писав з цього приводу: «Правова незабезпеченість, яка споконвіку тяжіла над народом, була для нього свого роду школою. Волаючи несправедливість однієї половини його законів навчила його ненавидіти й іншу; він підкоряється їм як силі. Повна нерівність перед судом вбила в нього усюку повагу до законності. Росіянин, якого б він звання ні був, обходить або порушує закон усюди, де це можна зробити безкарно; і зовсім так само робить уряд» [8,113 – 114].

Нічого не змінилося у вітчизняній правосвідомості і у другій половині XIX ст. Потужна течія слов'янофільства у слабкості зовнішніх правових форм і навіть у повній відсутності зовнішнього правопорядку у суспільному житті вбачала зовсім позитивну, а не негативну сторону.

Наприклад, К. Аксаков стверджував, що «рабське почуття людини скореної лягло в основу Західної держави; вільне почуття людини, яка розумно та добровільно призвала владу, лягло в основу держави Російської», а тому немає необхідності у якому – небудь правовому забезпеченні для нашої країни: «Ніякий договір не здержить людей, якщо немає внутрішнього на це бажання. Уся сила в моральному переконанні. Цей скарб є в Росії, оскільки вона завжди в нього вірила і не вважалася до договорів» [1,788].

Величезну перевагу у правовому нігілізмі для планованого ним перетворення суспільства знаходив соціалістичний рух, який інтенсивно розвивався у цей період. Нарешті, антидержавні й антиправові настрої виразилися у розвитку потужного анархічного руху. Значною симпатією серед інтелігенції користалися теоретичні побудови таких провідних вітчизняних і світових теоретиків цього вчення як М. Ба-

кунін, П. Кропоткін та Л. Толстой. П. Струве у 1909 році писав, що в ідейному обличчі нашої інтелігенції можна розрізнити елемент постійний — форму, і елемент мінливий — зміст. Так от, «ідейною формою російської інтелігенції є ... її відчуження від держави і ворожість до неї» [19,139].

Виступаючи, однак, проти зневажливого відношення до держави і права, як до відносних ступіней руху до абсолютного ідеалу суспільного розвитку, теоретики вітчизняного неолібералізму були категорично проти й іншої крайності — ототожнення їх із самим ідеалом, зведення їх на ступінь безумовних цінностей. Цей недолік, на їхню думку, був відмітною рисою суспільної філософії попереднього часу, яка різним історичним категоріям прагнула надати абсолютного значення. Коли подібні відносні форми, писав П. Новгородцев, намагаються звести на висоту абсолютного ідеалу, їх наділяють такими ознаками, що стає неможливим знайти в них відповідність реальним явищам. Так, наприклад, Г. Гегель, оголошуючи державу центром моральних визначень, бачив в ній «утілення моральної ідеї» та «хід Бога у світі» [5,284]. Усе це лише незаконна абсолютизація відносних форм.

Ідея досконалого суспільства, вважали учасники неоліберального руху, ніяк не може бути тотожна ідеї досконалого державного устрою або ідеї досконалого правопорядку. Історичною причиною змішання понять, на їхню думку, була віра західного людства XVII — XVIII ст. у те, що досконалий суспільний стан може бути відшуканий у праві і здійснений через право. У свідомості цієї епохи право було вінцем і завершенням культурного розвитку або, як говорив І. Кант, кінцевою метою всесвітньої історії [14,19]. Це був свого роду апофеоз права, який виходив з віри в його божественне призначення на землі. Передбачалося, що юридичні форми договору, особистих прав і юридичних гарантій стануть панацеєю для лікування усіх соціальних і політичних нещасть. Проте, як писав П. Новгородцев, «правова держава не є вінцем історії, не є останнім ідеалом морального життя; це не більш як підлеглий засіб, який входить як частковий елемент у більш загальний розклад моральних сил... Право стосовно повноти моральних вимог є занадто недостатнім і грубим засібом, нездатним втілити чистоту моральних початків» [14,25].

Значну увагу у своїх дослідженнях теоретики вітчизняного неолібералізму приділяли встановленню правильного співвідношення між самими державою і правом. «Питання про відношення між державою і правом, — писав Б. Кістяківський, — незважаючи на свою відносну простоту, виявляється одним із самих неясних і заплутаних питань у сучасній науці про державу» [11,347]. Як не тотожна ідея досконалого правового порядку ідеї досконалого суспільства, так не тотожна ідея досконалого правового порядку й ідеї досконалої держави.

Вважалося, що усяке можливе поліпшення політичних, тобто державних і публічних, відносин володарювання зовсім не обов'язково повинне йти тільки шляхом права; є можливим й інший, моральний спосіб удосконалення державного володарювання. (Порівняйте з наведеним раніше виразом К. Аксакова.) В істинно досконалої державі, крім права, повинні панувати також і чисто моральні сили — сили любові, дружби, солідарності, жертвності, служіння і подвигу. Якби

можливим було повне, таке, що доходило до ототожнення, проникнення держави правом, то усі ці моральні сили були би приречені на повне вгасання. «І це було б у той же час вгасанням держави, перетворенням її у стан примусової в'язниці або у стан неорганізованої анархії. Хто цього не бажає, хто прагне в процесі проникнення держави правом зберегти все — такі політичний характер державного володарювання, той неминуче повинен визнати, що в державі, крім правових, живуть ще моральні сили і що політичний ідеал є не тільки правовим, але і моральним», говорив учень П. Новгородцева російський правознавець М. Алексеев [2,596].

Розглядаючи співвідношення держави і права, представники неоліберального руху відзначали, що держава і право історично виникли, безсумнівно, незалежно один від одного і певний час вели як би відособлене існування. Однак поступово держава стала визнавати одним зі своїх найближчих і найважливіших обов'язків турботу про право. Почавши з охорони права і гарантування незмінного виконання його розпоряджень, вона незабаром стала єдиним суддею в питанні про те, що є діючим правом. Цим шляхом із простого охоронця права держава перетворилася як би в його творця. Із розвитком законодавчої діяльності остання функція держави стосовно права виступила на передній план і стала привертати до себе навіть більше уваги і сил, ніж перша. Процес поступового зростання державного правотворення, говорив Б. Кістяківський, закінчився вже в абсолютно — монархічній державі тим, що скасування старого права і встановлення нового стали винятковою прерогативою і монополією держави. Остання вже на власний розсуд вирішувала, які зі старих правових норм можуть бути допущені, чи повинні бути встановлені нові норми і які саме [11,348].

Однак, підкорившись державі, право не перетворилося тим самим у слухняне її знаряддя, а навпроти, поступово само стало здобувати панування над нею. Сама держава для здійснення своїх завдань знаходила найбільш зручним для себе спиратися на право. Спочатку це прагнення скористатися правом, як опорою і засобом для своїх цілей, було як би цілком добровільним і заснованим на вільному рішенні. Здавалося, що держава у будь — який момент може відмовитися від того сприяння, яке їй здійснює право. Однак, незабаром усе більш і більш стало виявлятися, що в силу самої природи держави для неї існує примусова необхідність ґрунтуватися у своїй діяльності на праві. Зі своєї сторони, право ніколи не робило послуг без відповідних компенсацій, які обумовлені невід'ємно належній праву властивості зв'язувати і зобов'язувати того, хто до нього звертається. Дійсно, писав Б. Кістяківський, доставляючи державі опору, право разом з тим поступово зобов'язувало її саму слідувати правовим розпорядженням і нерушимо їх дотримуватись. Йдучи цим шляхом, право з часом усе більше і більше розширювало своє панування над державою і кінцевим результатом цього процесу стало перебудова держави правом і перетворення її у правове явище («творіння права») [11,348].

Такий тип держави, вважали теоретики вітчизняного неолібералізму, є найвищою її формою, виробленою дотепер людством. Більшість сучасних європейських та американських держав, ствер-

джували вони, і відносяться до такого типу. Ця держава, яка за організацією політичної влади є *демократичною*, за своїм юридичним характером може бути названа *правовою* або *конституційною*. Домінуючою (але не одностайною) була думка про те, що терміни *правова* і *конституційна* є синонімами. «Тільки конституційна держава є державою правовою», відзначав В. Гессен (цит. за [22,277]). «Ототожнення понять правової і конституційної держави, — писав у підтвердження цієї точки зору Б. Кістяківський, — є спільним місцем сучасної німецької доктрини державного права» [11,328].

Які ж принципи лежать в основі правової конструкції держави? Основним таким принципом, вважали учасники неоліберального руху, є те, що державна влада в ній обмежена. У правовій державі владі покладені певні межі, яких вона не повинна і не може переступити. Державна влада повинна бути підзаконною або, говорячи іншими словами, підлеглою верховенству закону. Верховенство закону виражається в трьох елементах, властивих організації такої держави. Ці елементи полягають (1) у тому, що діяльність вищих органів державної влади підлегла вищому закону чи конституції; (2) у тому, що за особистістю визнається певна сфера необхідно властивих їй прав, так званих прав людини і громадянина, які обмежують державну владу, і, нарешті (3) у тому, що законодавство в державі повинне бути погоджене із народною правосвідомістю, а для цього органом законодавства в ній служить народне представництво. Ці три елементи: конституція, права людини і громадянина та народне представництво, писав Б. Кістяківський, — і гарантують верховенство закону в сучасній державі, а отже, і правовий характер сучасної державної влади [9,489].

Представники неоліберального руху відзначали, що поширена думка, яка пов'язує із поняттям конституції усі основні риси сучасної держави, історично є зовсім правильною. Уперше саме завдяки конституції як організації, так і діяльності органів верховної державної влади стають підлеглі строго визначеним законам. Правова держава і держава, яка має конституцію, стверджували вони, тому і є синонімами, що з часу встановлення конституції і діяльність верховної державної влади стає підзаконною, тобто набуває правового характеру. Особливо важливим вважалось те, що б і усі подальші зміни в державному ладі, або в організації і функціях верховних установ сучасної держави, могли відбуватися тільки шляхом видання нового конституційного закону і ніяк інакше [9,489].

Вітчизняні теоретики неолібералізму у своїх роботах неодноразово підкреслювали величезний внесок конституційних установ і, насамперед, народного представництва у розвиток культури сучасного суспільства. Так, зокрема, Б. Кістяківський вважав, що ці установи є одним з п'яти основних елементів, які визначають сучасну європейську цивілізацію (поряд із грецькою філософією, християнством, римським правом і промисловою технікою). «Вони перетворили усе сучасне політичне і державне життя, надавши народним масам можливість брати участь у ньому і визначати його, — говорив він. — Вони відкрили шляхи і створили засоби, за допомогою яких народ сам може організувати свою державу і направляти її діяльність. Якщо ще в першій половині XVIII ст. визнавалося безпе-

речною істиною, що свобода і демократія неможливі у великих державах, які мають у складі десятки мільйонів мешканців, то тепер не викликає більше заперечень зворотна думка. Ця корінна зміна в поглядах пояснюється тим досвідом, яким ми зобов'язані конституційним установам і насамперед народному представництву» [9,534 – 535].

Третій умові панування права в сучасній державі — гарантії прав і свобод особистості — представники неоліберального руху приділяли найбільшу увагу. Величезне її значення, на їхню думку, було само собою очевидним, оскільки особистість людини і сукупність особистостей, тобто суспільство, становлять основу як права, так і держави. Історичний досвід показує, вважали вони, що для дійсної реалізації правового порядку і для усунення державного деспотизму однієї участі народу у виробленні законів і в контролі над їх виконанням далеко не достатньо. Навіть при самих радикальних і демократичних формах народовладдя і народоправління народ або його уповноважені схильні перетворювати свою верховну владу в абсолютну або деспотичну. Само по собі народовладдя ще не може відгородити від деспотизму особистість і свободу громадян [9,535 – 536].

Для встановлення правового порядку крім конституційних державних установ необхідно ще й обмеження самої державної влади, тобто знищення її абсолютизму і необмеженості. Це не є обмеженням якого — небудь органа чи носія державної влади, не монарха чи народу, а самої влади як такої. У правовій державі, вважали учасники руху, верховна державна влада, навіть коли вона цілком належить народові, не абсолютна, а обмежена; їй покладені певні межі, яких вона не може переступати. Такі межі чи границі створюються, однак, не якою — небудь іншою державною чи хоча б недержавною владою, а деякими непорушними принципами чи правовими відносинами. Обмеженість влади в правовій державі створюється визнанням за особистістю невід'ємних, непорушних і недоторканих прав. Така держава визнає, що існує певна сфера самовизначення і самопрояву особистості, у яку вона не має права втручатися [10,143 – 144].

Представники неоліберального руху вважали, що правова держава знаходиться в стані постійної еволюції. Усі сучасні держави перебувають лише на різних стадіях розвитку такої держави. Навіть сам перехід від абсолютно — монархічної форми правління до конституційної, незважаючи на значне її при цьому перевтілення, відбувається дуже повільно. Помилковою буде думка, відповідно до якої до деякого поворотного моменту існувала абсолютно — монархічна держава, після нього була встановлена правова держава. У дійсності, незважаючи на супровідні цей перехід суспільні і державні потрясіння і на ті різкі відмінності в організації змінюючих одна одну державних форм, що дає підставу говорити про певний момент переходу від однієї до іншої, перехід цей ніколи не має настільки рішучого характеру. Так, абсолютно — монархічна держава в останні періоди свого існування, стверджував, зокрема, Б. Кістяківський, як правило вже переймається певними рисами правової держави. З іншого боку, конституційна держава після свого формального встановлення далеко не відразу розстається з рисами абсолютно — монархічної. Навпроти, цілі історичні епохи її існування повинні бути охарактери-

зовані як перехідні. Таким чином, вважав він, історично кожна з цих форм державного буття виступає не в чистому вигляді, а завжди перейнята більшою чи меншою кількістю елементів іншої форми [11,326 – 327].

П. Новгородцев відзначав, що стадіям розвитку правової держави передують відповідні стадії розвитку теорії такої держави, етапи удосконалювання поглядів і уявлень про її сутність, мету й обов'язки. Сучасне уявлення про правову державу, говорив він, склалося не водночас, риси його з'ясовувалися поступово, протягом розвитку політичної думки [16,20].

На думку Новгородцева, теоретики першої стадії розвитку теорії правової держави, зокрема Ж. Боден і Т. Гоббс, зупинилися на вимозі, щоб держава стала суверенною і єдиною. Ця вимога у своїй ідеальній основі виражає не що інше, як усунення нерівності і розмаїтості прав, які існували в Середньовіччя. При роздробленості феодалної держави право людини визначалося її силою і силою тієї групи, до якої вона належала. Нова держава була покликана здійснити процес зрівняння суспільних елементів і перетворити станове суспільство з його численними поділами в суспільство цивільне, побудоване на початку рівної правоздатності. Для цього воно повинно було знищити між собою і громадянами усі посередні ступіні володарювання і підкорити усіх єдиному і загальному для усіх закону. Саме в цьому, вважав Новгородцев, полягає перша й основна задача правової держави: «Вона повинна підкорити розрізнені стихії громадського життя загальному правовому порядку. Держава повинна об'єднати усі класові, групові й особисті інтереси з метою спільного життя. Поєднуючи часткові інтереси єдністю спільного блага, уводячи їх у законні границі розпорядженням єдиного і спільного для всіх права, держава узаконює їх і надає їм значення загальноновизнаних правових явищ, а разом з тим створює ґрунт для їхнього спільного прояву і розвитку» [16,21].

Однак, говорив Новгородцев, вимагаючи підпорядкування усіх громадян єдиному і рівному для усіх праву, теорія правової держави повинна була потім включити у свій зміст і нову вимогу, щоб цьому праву була підпорядкована і сама державна влада. Знайти умови для планомірного існування влади, зробити право основою державного життя, забезпечити рівність і свободу не тільки у відносинах між громадянами, але й у відношенні до них держави, вважав він, — така була нова мета, яка була висунута подальшим розвитком політичної думки. Ясні і тверді підстави другому етапу цієї теорії надала політична доктрина французької революції. «Проголосивши, з одного боку, ідею народного суверенітету, а з іншого — невідчужувані права особистості, вона затвердила ті підстави, на яких і дотепер ґрунтується теорія правової держави» [16,22].

На початку ХХ ст., вважали вітчизняні неоліберали, теорія правової держави переживала чергову, третю стадію свого розвитку. Головною особливістю цієї стадії було нове розуміння прав особистості, рівності і свободи. «Для сучасного погляду, — писав П. Новгородцев, — те розуміння рівності і свободи, яке з часів французької революції вважалося вираженням дійсних задач правової держави, визнається формальним і негативним. Тепер вимагають

іншого, позитивного здійснення цих початків, причому діяльність держави у цьому напрямку не має строго визначених границь. Еволюція правової держави у цьому відношенні стосується насамперед її функцій, але ця зміна функцій не може не відбутися і на її організації» [16,19]. Розуміння правової держави як держави – жандарма, діяльність якої полягає винятково і тільки в охороні закону, говорив В. Гессен, «... безумовно відкинуте сучасною наукою. Індивідуалістичні теорії XVIII ст. – початку XIX ст. віджили свій час. Ніхто не сумнівається тепер у тому, що вирішення численних соціальних проблем є неможливим без активної участі держави» [6,867].

Нова програма європейського лібералізму, заснована на переході від негативного розуміння свободи до позитивного, на думку теоретиків вітчизняного неолібералізму, саме і знаменувала собою нову стадію у розвитку теорії правової держави. У ній, вважали вони, полягає цілий переворот понять. «Сучасний лібералізм, – писав П. Новгородцев, – прагне продовжити принцип рівності убик зрівняння соціальних умов життя, але це відкриває для держав таку сферу діяльності, яка за своїми розмірами і можливими наслідками різко відрізняється від політичної практики ще недавнього минулого... Правова держава, як уявляв її собі старий індивідуалізм, мала завдання ясне і просте: та рівність і та свобода, які їй вважалися основами справедливого життя, були початками чисто формальними і негативними, і здійснити їх було неважко. Але коли держава призивається наповнити ці початки позитивним змістом, перед нею ставиться завдання суттєво інше і нескінченно більш складне. Покладаючи на себе шляхетну місію суспільного служіння, вона зустрічається із необхідністю реформ, які лише частково можуть бути здійснені негайно, а в іншому є або зовсім нездійсненними, або здійсненими лише у віддаленому майбутньому і, взагалі говорячи, неозорими у своєму подальшому розвитку й ускладненні. Чи не ясно, що, вступивши на цей шлях, правова держава перейшла у нову стадію розвитку? Вона вступила у цю стадію без урочистих заяв і нових декларацій, безшумно і нечутно, в порядку виконання чергових справ. Для сучасників, на очах яких здійснилася ця знаменна зміна, вона пройшла майже непомітно, оскільки торкнулася лише функцій, а не органів держави і не супроводжувалася видимим ламанням політичного механізму. Але це було дійсне ламання принципів, величезне значення якого цілком, хоча і своєрідно, оцінили лише супротивники нової політики» [14,290 – 291].

Однак, крім крайньої складності соціальних реформ, стверджували учасники неоліберального руху, у них є і ще одна сторона, яка змушує практичних політиків бути обачними в їхньому здійсненні, – це небезпека перейти границі, за якими замість очікуваної користі виходить шкода. Не можна забувати, що джерелами національних коштів, за допомогою яких тільки і можна здійснити соціальні реформи, є особиста енергія і капітал. Якщо паралізується те або інше, відбувається зменшення загального народного доходу, а отже, і тих коштів, які необхідні для створення і підтримки кращих умов громадського життя. Сама думка про великі соціальні реформи може з'являтися тільки у зв'язку із нагромадженням народного багатства, і без його прогресивного зростання соціальні поліпшення не можуть розвиватися успішно.

Виконає правова держава, запитував П. Новгородцев, свою нову місію або зломиться під вагою прийнятих на себе завдань? Це питання, вважав він, може бути вирішене тільки подальшим ходом історії [14,291].

Таким чином можна зробити наступні висновки.

1. Визнаючи необхідним поняття соціального ідеалу у ролі вихідного і керівного початку суспільної філософії, представники вітчизняного неолібералізму вважали, що він має винятково регулятивне значення, даючи критерій для морального судження й оцінки соціальних явищ, вказуючи напрямок, у якому варто йти. Будучи апіорним для соціальної політики, він не може бути цілком досягнутим в історичному розвитку, рух до нього є нескінченним.

2. Вважаючи, що шлях до суспільного ідеалу лежить через конкретні історичні форми організації суспільства, учасники неоліберального руху особливу увагу приділяли розгляду питань удосконалювання державного устрою і правового порядку.

3. Правова держава, на думку учасників руху, була вищою на той час формою організації суспільства. Вважалось, що у кінці XIX — на початку XX ст. ця держава вступила у черговий етап свого розвитку, який характеризувався зростанням її ролі у вирішенні соціальних проблем, позитивним розумінням прав особистості, початків рівності і свободи.

Література

1. Аксаков К.С. О том же // Антология мировой политической мысли. — М., 1997. — Т.3. — С.786 — 790.
2. Алексеев Н.Н. Понятие общественного идеала в его различных значениях (фрагменты) // История философии права / Под ред. А.П. Альбова. — СПб., 1998. — С.583 — 598.
3. Алексеев Н.Н. Теория государства: теоретическое государствоведение, государственное устройство, государственный идеал (фрагменты) // Антология мировой политической мысли. — М., 1997. — Т.4. — С.635 — 640.
4. Булгаков С.Н. О социальном идеале // Булгаков С.Н. От марксизма к идеализму. Сб. статей (1896 — 1903). — СПб., 1903. — С.288 — 316.
5. Гегель Г.В.Ф. Философия права. — М., 1990. — 524 с.
6. Гессен В.М. Правительство // Энциклопедический словарь. — СПб., 1898. — Т.48. — С.864 — 868.
7. Ильин И.А. Общее учение о праве и государстве // Ильин И.А. Собрание сочинений в 10 т. — М., 1994. — Т.4. — С.45 — 148.
8. Кистяковский Б.А. В защиту права // Вехи; Интеллигенция в России: Сб. ст. 1909 — 1910. — М., 1991. — С.109 — 135.
9. Кистяковский Б.А. Государственное право // Кистяковский Б.А. Философия и социология права. — СПб., 1999. — С.415 — 572
10. Кистяковский Б.А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии. — 1990. — №6. — С.141 — 159
11. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право // Кистяковский Б.А. Философия и социология права. — СПб., 1999. — С.5 — 403.
12. Леонтович В.В. История либерализма в России (1762 — 1914). — М., 1995. — 548 с.
13. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. — М., 1980. — 63 с.

14. *Новгородцев П.И.* Введение в философию права. Кризис современного правосознания. — СПб., 2000. — 352 с.
15. *Новгородцев П.И.* Государство и право // Вопросы философии и психологии. — 1904. — Кн.V (75). — С.508—538.
16. *Новгородцев П.И.* Лекции по истории философии права. Учения Нового времени, XVI—XIX вв. // Новгородцев П.И. Сочинения. — М., 1995. — С.15—234.
17. *Новгородцев П.И.* Об общественном идеале. — М., 1991. — 639 с.
18. *Новгородцев П.И.* Общественный идеал в свете современных исканий // Новгородцев П.И. Сочинения. — М., 1995. — С.340—347.
19. *Струве П.Б.* Интеллигенция и революция // Вехи; Интеллигенция в России: Сб. ст. 1909—1910. — М., 1991. — С.136—152.
20. *Франк С.Л.* Этика нигилизма // Вехи; Интеллигенция в России: Сб. ст. 1909—1910. — М., 1991. — С.153—184.
21. *Хвостов В.М.* Общая теория права. — СПб., 1911. — 220 с.
22. *Хропанюк В.Н.* Теория государства и права. Хрестоматия. — М., 1998. — 944 с.
23. *Чичерин Б.Н.* Философия права. — М., 1900. — 336 с.
24. *Энгельс Ф.* Анти — Дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — М., 1961. — Т.20. — С.5—338.

Патлайчук О.В. Общество, государство и право в философии отечественного неолиберализма

Рассматривается отношение представителей отечественного неолиберализма к вопросам развития общества, государства и права. Анализируются намеченные этой концепцией пути усовершенствования правового государства и преобразования его в социальное.

Ключевые слова: общество, государство, право, неолиберализм, общественный идеал, правовое государство.

Patlaichuk, O.V. Society, state and law in the philosophy of domestic new liberalism

The author examines a relation of the domestic new liberalism to the questions of development of a society, state and law. The ways of improvement of a lawful state planned by these concept and its transformation in social state are analyzed.

Key words: society, state, law, new liberalism, social ideal, lawful state.